

УДК 338.431.8

Ю. П. Макаренко,

к. е. н., доцент, Полтавська державна аграрна академія

ГОСПОДАРСТВА НАСЕЛЕННЯ: ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

HOUSEHOLDS: THEIR CLASSIFICATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

У статті розглянуто питання класифікації господарств населення за ознаками: рівень товарності, їх розміри. Визначено функції господарств залежно від поділу їх на групи. Запропоновано напрями розвитку різних груп господарств населення на перспективу.

The article deals with the classification of households based on: level of commercialization, their dimensions. Defined functions farms at dividing them into groups. Directions of development of different groups of households in the future.

Ключові слова: класифікація, господарства населення, рівень товарності, поділ, дрібний і малий бізнес, товарні, споживчі, особисті, підсобні.

Keywords: classification, farms, level of commercialization, division, shallow and small business, trade, consumer, private land.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Природним і економічним явищам, як відомо, притаманно розмаїття. Саме це спонукає науковців до їхньої класифікації. До речі, природа не класифікує. Це прерогатива вчених. Класифікація є водночас і результат наукового пізнання і передумова подальших наукових досліджень.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Серед наукових праць, присвячених визначенню критеріїв класифікації та перспектив розвитку господарств населення, на особливу увагу заслуговують праці: Долинського С.В., Збарського В.К., Ковальова С.О., Канінського М.П., Липчука В.В., Мельник Л.Л., Мельника Л.Ю., Михайлової Л.І., Онисько С.М., Онищенко О.М., Прокопи І.В., Свиноуса І.В., Шматковської Т.О. та інших.

Дослідники висвітлюють низку проблем класифікації господарств населення. Зокрема, майже всі одноставні в критеріях поділу в контексті споживчого і товарного їх розвитку. Але тут важливим є той факт, що перспективи у них різні. Тому розглянемо кожну складову окремо. Принагідно зазначимо, що можна погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що проблема малих форм господарювання на селі настільки складна і суперечлива, що точних тверджень чи якихось прогнозних передбачень дати дуже складно.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті полягає в комплексному підході при розв'язанні проблеми класифікації. При цьому важливе значення має врахування регіональних відмінностей, оскільки навіть за ра-

дянських часів досліджувани господарства мали різний ступінь розвитку, наприклад у Східній, Центральній чи Західній Україні. Безперечно, існуючі традиції місцевого населення, його ставлення до приватних форм господарювання, дрібного бізнесу — важливі складові життєдіяльності малих форм господарювання [1]. Крім того, спостерігаються істотні відмінності економічної поведінки різних типів особистих селянських господарств: товарних, споживчотоварних і натуральних [2].

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Господарські відносини в аграрній сфері економіки утворюють складну, багатомірну систему. А тому її можна класифікувати з різних точок зору (форм власності, управління, розмірів, використання продукції тощо). У науковій літературі зустрічаються різні підходи щодо вибору критеріїв класифікації господарств населення. У радянські часи головною ознакою господарств населення був їх підсобний характер, що, як вже зазначалося, не завжди відповідало значній кількості господарств населення. На сьогодні такими критеріями є поняття "особисте" і "селянське". Важливою їхньої ознакою є віднесення господарств населення до типу домогосподарств, а також профіль виробництва — аграрний. Водночас зауважимо, що класифікація повинна проводитися не заради її самої, а здійснення певної мети, яку ставить перед собою науковець. З урахуванням цього в контексті перспектив розвитку господарств населення визначальним є викорис-

тання такої ознаки, як рівень товарності. Саме виходячи з цього, визначається і призначення господарства населення, і принципи його функціонування, мета виробництва і перспективи.

Основна сутнісна відмінність у статусі особистих селянських господарств полягає в тому, що товарні господарства є формою підприємницької діяльності, а натуральні — формою самозайнятості сільського населення.

Отже, на сьогодні в секторі господарств населення можна виділити три складові:

— натуральні господарства з точки зору переважно неринкового використання виробленої продукції (на вході і виході, тобто абсолютно натуральних господарств практично не існує);

— переважно товарні (дрібно бізнесові і малі господарства населення);

— споживчо-товарні, займають проміжне становище між першими двома групами.

Переважно товарні особисті селянські господарства розміщені навколо невеликих районних центрів і сільських поселень.

Низькотоварні особисті селянські господарства, які мають сприятливі умови для подальшого розвитку, розміщені на депресивних територіях регіону.

Городньо-садівничі особисті селянські господарства призначені в основному для задоволення потреб домогосподарства у сільськогосподарській продукції та розміщені навколо обласних і великих районних центрів.

Отже, спільним для селянських господарств є сільськогосподарська діяльність з виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції [3].

Господарства споживчого характеру виправдані в умовах недостатнього розвитку великотоварних господарств, низької платоспроможності сільського населення, безробіття. Саме з цієї точки зору вони були і залишаються підсобними. У цілому натуральні господарства населення — це господарства доіндустріальної, а не постіндустріальної епохи. Вони є підсобними, заснованими в основному на ручній праці господарствами, які характеризуються стратегічною орієнтацією на самовиживання, а не одержання максимального прибутку.

На натуральне господарство ринок не діє зовсім. Тому вони можуть дозволити собі відсталість технічної та технологічної бази і високі витрати виробництва. І взагалі використання в господарствах населення новітньої техніки і сучасних технологій досить проблематичне. Що можуть протиставити дрібні напівнатуральні господарства населення перевагам підприємницьких великотоварних господарств?

Тільки сумлінну і нерідко надмірну виснажливу працю. У більшості видів сучасного аграрного виробництва цього замало. У доіндустріальну епоху це, можливо, було значною перевагою дрібних господарств в аграрному виробництві і давало підстави вести мову про їх життєздатність і ефективність. Тепер потрібно орієнтуватися на сучасну техніку і технологію.

У цілому з макроекономічної точки зору, значні масштаби дрібного, переважно натурального господарства, на наш погляд, характеризують відсталість аграрного сектора. У сучасних умовах натуралізація виробництва у будь-якій галузі — це регресивний процес, повернення до елементарної форми організації економіки. Тут відсутній суспільний поділ праці, переважає універсальна ручна праця. Тому відсутня можливість використання переваг спеціалізації та концентрації виробництва. Крім того, орієнтація натурального виробництва на споживання у своєму господарському осередку не спонукає до максимальної економії живої та уречевленої праці. З економічної теорії відомо, яким могутнім важелем, стимулюючим ефективну працю, є механізм ринку. Працівники натуральних господарств не відчувають його дії, не зважають належним чином на затрати праці, не порівнюють їх із суспільно необхідними витратами. Натуральне господарство поступається ринково-підприємницькому за ефективністю, а тому на зміну натуральному і прийшло товарне виробництво. Це прогресивний процес і збереження натурального господарства при соціалізмові та певна натуралізація виробництва в роки реформ — ознака економічного занепаду, а не розвитку ринково-підприємницького середовища, до якого ми прагнемо. У наш час натуральне господарство є анахронізмом. Досить вказати на користувачів колективних городів і садів, а тепер і дачних ділянок. Ефективність праці тут низька, земля використовується неефективно. Крім того, користувачі городів і ділянок, які живуть далеко від них, при величезних затратах ручної праці ризикують усе втратити і часто втрачають від "набігів" на їхні ділянки тих, хто не вирощував продукцію. І, мабуть, при нормальній платоспроможності населення, доступних цінах ніхто з них замість відпочинку не їхатиме у вільний від роботи час за місто, щоб примітивними знаряддями праці і за такими ж технологіями вирощувати овочі, картоплю тощо. Не випадково кількість сімей, що обробляли огороди, значно зросла в Україні в перші роки аграрної кризи.

З наведеного не випливає висновок про ліквідацію дачних ділянок, городництва й інших аматорських напрямів в аграрній сфері економі-

Таблиця 1. Розподіл сільських домогосподарств за площею землі (у відсотках)

	Кількість домогосподарств					Площа землі домогосподарств				
	2006	2007	2008	2009	2010	2006	2007	2008	2009	2010
Домогосподарства з площею землі, га до 0,50	49,2	49,5	50,2	51,6	50,9	11,7	11,4	12,1	12,1	11,5
у тому числі до 0,25	22,5	23,5	23,4	25,1	25,2	3,1	3,1	3,3	3,5	3,3
0,26-0,50	26,7	26,0	26,8	26,5	25,7	8,6	8,3	8,8	8,6	8,2
0,51-1,00	30,2	29,5	28,5	27,7	27,3	18,0	17,5	17,3	16,9	16,2
більше 1,00	20,6	21,0	21,3	20,7	21,8	70,3	71,1	70,6	71,0	72,3
у тому числі 1,01-5,00	17,2	17,9	17,9	17,4	18,5	27,5	28,9	30,0	29,0	30,4
5,01-10,00	2,2	1,8	2,1	2,0	2,0	12,5	10,5	12,4	11,8	11,8
більше 10,00	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	30,3	31,7	28,2	30,2	30,1

Джерело: статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — С. 185.

ки. Дачні ділянки у певних умовах дійсно можуть стати зоною відпочинку і зміни праці міських жителів. Що ж до городів, які обробляються міськими жителями, то це надзвичайно неефективний спосіб їх "виживання" як в економічному, так і в соціальному плані (неефективне використання землі і праці, транспортні витрати і викрадання продукції). У міру стабілізації аграрної економіки та її піднесення вони втратять своє сучасне значення. Однак, зважаючи на умови і рівень життя в Україні, численні проблеми розвитку фермерства та великотоварних підприємств, значне безробіття, дрібні і частково середні господарства населення ще довгий час функціонуватимуть, особливо у сільській місцевості, виконуючи роль підсобних. Динаміка цих господарств залежатиме від розвитку підприємницького сектора аграрної сфери. Якщо він забезпечить національний ринок порівняно дешевою і якісною продукцією, а платоспроможність населення зросте — економічна необхідність у натуральних господарствах відпаде. Вони просто не зможуть виробляти конкурентоспроможну продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках, а тому не можуть бути для України стратегічним напрямом вирішення продовольчої проблеми на належному рівні [4].

Логічно заключити, що розвиток суспільного поділу праці, зростання інших видів доходів власників господарств населення неминуче призведе до того, що дрібні господарства населення усе більше набуватимуть характер своєрідного використання вільного часу як відпочинку. Такі господарства стануть у повній мірі орієнтованими на задоволення споживчих потреб їхнього власника та членів його сім'ї. Але й ця функція буде поступово відмирати, оскільки натуральне виробництво у порівнянні з товарним є регресивним, значно поступається йому за всіма економічними параметрами.

І, напевне, головним є те, що більшість господарств населення, які працюють на себе, не вирішують продовольчу проблему усього населення. На початку ХХ століття В.І. Ленін писав: "Крупное производство должно содержать не одни только крестьянские рабочие силы, но и городские рабочие силы, по уровню потребностей стоящие несравненно выше" [5, с. 119].

Господарства населення на сьогодні займа-

ють проміжне становище між традиційними особистими підсобними господарствами натурально-споживчого типу і агроструктурами малого агробізнесу. До них, зрозуміло, з певною умовністю можна віднести більшість сільських домогосподарств.

Класифікацію сільських домогосподарств також можна проводити за різними ознаками: рівнем спеціалізації, ефективності, рентабельності, технічною оснащеністю, розмірами тощо. Оскільки в землеробстві базовим виробничим ресурсом є площа землі, то саме цей критерій, в першу чергу, використовуємо для класифікації сільських домогосподарств.

У цьому контексті при найбільш узагальненому підході можна виділити три категорії сільських домогосподарств за показником розмірів землі: 1) до 0,50 га; 2) 0,50—1,00 га; 3) понад 1 га. Між ними, зрозуміло, не існує чітких меж. І взагалі зазначимо, що для визначення перспектив господарств населення це не має вирішального значення, тобто подана класифікація у певній мірі є умовною.

Як свідчать наведені у табл. 1 дані, у 2010 р. понад половина сільських домогосподарств мають площу землі до 0,50 га, зокрема до 0,25 — 25,2 %.

Такі сільські домогосподарства практично мало чим відрізняються від особистих підсобних господарств радянських часів. Відносно перспектив їх розвитку і особливо до 0,25 га, то напевне, можна стверджувати, що більшість їх є дійсно підсобними для їх власників як з погляду джерела доходів, так і сфери зайнятості.

Зрозуміло, що з позицій сьогодення некоректно вести мову про їхнє негайне "обмеження" тощо. Це може відбуватися водночас із розвитком підприємницького сектора, зростанням інших видів доходів селян, доступністю цін на продовольчі товари тощо. Але з точки зору відсутності можливостей використовувати відомі переваги великих підприємств (ефективніше ви-

користання техніки, передових технологій, землі, працівників тощо), такі сільські домогосподарства — безперспективні навіть як дрібнобізнесова група сільських домогосподарств.

Дещо інший підхід має бути до сільських домогосподарств розміром земельних наділів понад 1 га і особливо понад 5 га. Питома вага останніх у 2010 р. становила лише 3,3%, але вони обробляли 41,9% усіх площ землі сектора сільських домогосподарств.

Отже, кожне п'яте сільське домогосподарство має площу землі більше 1,00 га, але в їхньому розпорядженні знаходиться 72,3 % від усієї площі землі сільських домогосподарств. Вони, як вже зазначалося, відповідають японській і китайській моделі сільського господарства за цим показником. Разом з тим, до сектора малого аграрного бізнесу, напевне, слід віднести більшість особистих селянських господарств, а в їхньому складі виділити групу фактично фермерських господарств як фізичних осіб. Критерієм виділення таких особистих селянських господарств може бути приєднання земельних паїв, виділених у натурі. Чимало таких особистих селянських господарств вже орендують землю. В особистій та сімейній власності цих господарств, як правило, є трактор, вантажний автомобіль, необхідний набір сільськогосподарського інвентаря для механізованого обробітку ґрунту, посіву і збирання врожаю. Переважна їх частина знаходиться в населених пунктах поблизу районних центрів і має чітко виражений товарний напрям, зорієнтований, в першу чергу, на ринок.

Отже, з позицій сьогодення некоректно вести мову про негайне "обмеження", "відмирання" господарств населення тощо. Це може відбуватися водночас із розвитком підприємницького сектора. Безперечно, аграрні підприємства усіх організаційно-правових форм мають можливість використовувати відомі переваги великих підприємств (ефективніше використання техніки, передових технологій, землі, працівників тощо). Однак поки що вони перебувають у такому макросередовищі, яке (особливо диспаритет цін) не дає їм можливості не тільки ефективно господарювати, але й здійснювати просте відтворення на сучасній відсталій техніко-технологічній базі [4]. Достатньо зазначити, що рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції становив у 2010 р. 21,1%, тоді як у 1990 р. 42,6%.

ВИСНОВКИ

Існуючі альтернативні оцінки науковців щодо перспектив розвитку господарств населення пояснюються різними аспектами їх дослідження, без виділення окремих груп. Так, виходячи із пи-

томої ваги сектора господарств населення у загальному виробництві продукції сільського господарства, — він є якщо і не пріоритетним, то істотним (понад 50%). І в цьому контексті відіграє значну роль у забезпеченні продовольством усього населення, і жителів села зокрема. Для більшості з них господарства населення є основним джерелом доходу й зайнятості, соціального стану. Інакше кажучи, нині господарства населення дають можливість хоча б кількісно розв'язувати продовольчу проблему. Водночас, напевне, ніхто не заперечуватиме тези, згідно з якою у віддаленій перспективі в цілому сектор аграрних домогосподарств має втратити своє сучасне соціально-економічне значення.

Зазначені масштаби і роль сектора господарств населення в Україні зумовлені відсталістю підприємницького сектора. Відповідно, в міру його розвитку масштаби сектора господарств населення скорочуватимуться. Цьому сприятиме й зростання доходів членів господарств населення з інших джерел — і насамперед, пенсій, зарплати у працюючих за наймом, а також повноцінний ринок землі. Отже "романтизм" щодо економічної оцінки сектора господарств населення — некоректний.

Для господарств населення у майбутньому є лише один напрям розвитку — трансформація у дрібний і малий аграрний бізнес, зростання рівня товарності, а по можливості — створення на їхній основі фермерських господарств. Цьому сприятиме і вступ України до СОТ, і формування ринку земель.

Література:

1. Збарський В.К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання / В.К. Збарський // Економіка АПК. — 2004. — № 1. — С. 48—53.
2. Онисько С.М. Соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств / С.М. Онисько, Т.О. Шматковська // Економіка АПК. — 2009. — № 12. — С. 104—109.
3. Збарський В.К. Тенденції розвитку малого підприємництва / В.К. Збарський, М.П. Канінський // Економіка АПК. — 2008. — № 8. — С. 50—53.
4. Мельник А.Ю. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи / А.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. — 2002. — № 11. — С. 119—127.
5. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова) // Полн. собр. соч. / В.И. Ленин. — Т. 4. — С. 95—152.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2013 р.